

ВЪЗРОЖДЕНСКИЯТ ПРЕДГОВОР И ПРОБЛЕМИТЕ НА ЛИТЕРАТУРАТА И КУЛТУРАТА

ДОЧО ЛЕКОВ

Различни са подходите и източниците при проучването на възрожденската литература и култура, на отделните жанрове и писатели, на формиращия се литературен вкус. Основни извори за изследователите са тематично разнообразните издания и периодичният печат, мемоарите и архивните фондове. Твърде рядко обаче при изясняването на конкретни или общи въпроси, на литературните спорове и тенденции се взема под внимание предговорът.

Голяма част от възрожденските самостоятелни издания са с предисловия. Някои от тези предисловия са наивни и шаблонни, с незначителна познавателна и обществена стойност. В много от тях обаче има интересни факти, подхващат се проблеми, свързани с развитието на българската национална литература и култура, на националната психология и характер.

Непълноценно ще бъде изследването на конкретно произведение, ако се пренебрегнат подбудите, гражданските и творческите импулси на неговия автор. За тях той обикновено загатва или говори в предговора. И често поставя въпроси, които днес наричаме методологически и по които се изказва находчиво, компетентно и трезво независимо от не дотам солидното му образование.

Всичко това наложи проучването, систематизирането и издаването* на възрожденския предговор, който е интересно четиво, богат извор за факти, хрумвания, изследвания не само за литературоведи и езиковеди, но и за педагози, социолози, физици, химици, математици. . .

* * *

Първата крупна творба на Българското национално възраждане — „История славянобългарска“ — е новаторска не само по идеи, дух и съдържание. Тя разчупва шаблона и със своята композиция — започва с предговор („Ползата от историята“), след което следва нейното заглавие, а след него второто ѝ предисловие. Чрез първия предговор, на Скарга, Паисий поставя проблеми, валидни за всеки народ и епоха. В него властвува духът на разума, на Просвещението, на законите за движението и обновлението. Но предговорът на Скарга е национално недиференциран — той може да бъде включен към всеки исторически труд независимо кога и къде ще бъде написан и издаден. За Паисий определящ е преди всичко проблемът за адресата, за читателската публика, за възприемащия субект. И той пише втори, *свой* предговор — „Пре-

* През 1984 г. издателство „Български писател“ ще предостави на читателите двутомно издание „Родолюбивий и благоразумний народе българский. Възрожденски предговори (1806—1878)“.

дисловие към тези, които желаят да прочетат и чуят написаното в тази история“ (курс. м.). В него атонският монах се съобразява не само с националната специфика на проблемите, които поставя, но и с интелектуалното ниво на една огромна аудитория, в по-голямата си част непросветена и неграмотна. Така „История славянобългарска“ се утвърждава като програмен документ не само с идеите, но и с предисловията си. Неслучайно предговорът на Паисий, дословно или перифразирано, се използва от възрожденски книжовници и общественици. Поп Пунчо с незначителни промени го включва като предисловие на своя сборник от 1796 г. Чрез него К. Фотинов осмисля родолюбивия дух на свои публикации в сп. „Любословие“. Хр. Павлович насочва към подбудите за съставянето и издаването на „Разговорник греко-болгарски“ (1835) посредством лютия упрек на Паисий: „Но защо да се наречеш грек, о безумне и несмислени чловеche. Защо са греците по-славни ли от болгарете, за това ще речеш. Но ако те попитат отгде са греците по-славни, как ще им отговориш? От учението.“

Паисий по свой път разбра и посочи ролята на предговора в структурата на произведението, във формирането на националната литература. Той го обвързва плътно със съдържанието на конкретната творба, с актуалните проблеми на съвременността. Затова възрожденският предговор се утвърди като своеобразна жанрова форма, чрез която автори и преводачи намират възможност, независимо от характера и предназначението на книгите си, да поговорят с читателя по въпроси, които живо го интересуват. Те насочват вниманието към духовното и политическото робство, към образованието и необходимостта от създаването на различни просветни и културни институти. Вълнуват ги проблемите на формиращия се национален език, на черковната борба, на възпитанието. И предисловието, особено преди появата на българския периодичен печат, често изпълнява функциите и на статия, достигаща по друг път до читателската публика.

Берон няма друга възможност да популяризира възгледите си за замяната на една образователна система с друга освен чрез предговора. И предисловието на „Рибния буквар“ (1824) се превръща в манифест на светското образование в България. Р. Попович се чувства задължен да вземе отношение към въпросите, които вълнуват българската интелигенция през 30-те години на XIX в. През 1837 г. той издава преводния си труд „Христоития или благонравие“ в обем от 321 страници Предговорът му „Камто любезните прочитатели“ е 110 страници, т. е. една трета от книгата. В него той дава пояснение на понятието „христоития“, излага подбудите, които са го насочили към превода, посочва източниците, които е използвал. Р. Попович, образован учител и книжовник, запознат отлично с гръцката литература и култура, знае какво трябва да съдържа един предговор. Но той чувствава необходимост да се отклони от „канона“, да „натовари“ предисловието от първите десетилетия на XIX в. с допълнителни журналистически функции. Като посочва някои принципи, с които трябва да се съобразява всеки преводач, Попович отбелязва: „Ами повече треба да гледа, който иска да превожда, да го изрече сладостно и каквото го иска свойствено и естествено отечественият наш язык или каквото ще го изрече един болгарин, догде не го е видял написано. Но и това не е голяма погрешка (макар и да е погрешка). Ами коя е нашата погрешка? — Нашата погрешка е голямата студеност към учението и великото небрежение, за да са просвещавани от книжното прочитание, от което произхожда невежество, глупавина и голямо потемнение на сичките добродетели.“ Намерен е повод да се излезе от шампата, да се заговори за проблеми, които вълнуват българското общество по това време. Вместо преводача на преден план излиза педагогът, общественикът, народоведът — енциклопедистът на Възражда-

нето. Саморазкрива се *личността*, която се стреми да въздействува върху гражданските и литературните критерии на читателя, да утвърди принципите на своето поколение, от името на което говори. В известни случаи заживява даже с мисълта, че е учител на цял народ. Но превърнала съзнателно предговора в социологически трактат, тази личност долавя това и намира за необходимо да се „извини“. „Много имам още да говоря — пише по този повод Р. Попович, — но понеже някои си да са предадат на писание не толкова подобни, а които са подобни, за да не претоварям твърде много това предисловие, а най-паче, понеже ми е словото на кам разумните и хитрите учения защитници, того ради... *оставям това и за друго време*“ (курс. м.). Очакваното „друго време“ ще дойде с появата на вестници и списания, на специализирани издания, на общокултурни институти, когато статията или беседата по конкретни литературни или политически въпроси ще „облекчат“ предговора от допълнителните му функции, ще му дадат възможност да получи друга тематична и жанрова насоченост.

Ако по някакъв каприз на времето от стотниците издания до нас бяха достигнали само техните предисловия, те биха дали сравнително обективна представа за интересите, вкуса, културата, психологията на българина през Възраждането. Прави впечатление преди всичко богатата и разностранна тематика на възрожденския предговор. Тя е съобразена с формирането и утвърждаването на съзнание от нов тип, с включването на българската литература и култура в значително широки пространствени и духовни параметри. Разискват се проблемите на учебната литература — какви книги са необходими, как трябва да бъдат съставени, написани, преподавани. Математическите и естествените науки се утвърждават като „основният камък, ключът към благосъстоянието и оздравената бъднина на човешината“¹. Приоритетът, който налагат точните науки, се долавя в зараждащите се нови тенденции в учебната книжнина. Увеличава се издаването на учебници по аритметика, химия, физика, естествознание, в известни случаи преднамерено в предговорите им се омаловажава значението на хуманитарните дисциплини. „Образована Европа — пише предизвикателно Д. Енчев в предисловието към „Селско-струпанска и органическа химия“ (1871) — от давно време вече е оставила на старна сички риторики, метафизики, итики и тем подобни фантастически, неприложими в живота науки.“ Те не дават „нищо положително, нищо основно.“ „... Само изучаването на естествените науки, само реалните училища са нашето спасение и нашето бъдеще. . . Ще рече, ний отсега треба да уловим други път в народното ни образование.“ Въпреки абсолютизацията и ненужното противопоставяне на едни науки на други, изказани са перспективни становища, които намират широка аудитория посредством предговора.

Разисква се въпросът за изучаването на чужди езици — френски, немски, гръцки, — популяризира се спомоществователството като средство за масовизацията и социализацията на българската литература. Ратува се за демократизиране на просветата и културата. „Масата на народа — е повикът на възрожденския книжовник — трябва да ся просвети, ако искаме да сме народ между народите.“² С оглед на формиращото се национално съзнание се обръща особено внимание на българското историческо минало — идеализацията, романтичният подход в изясняването на събитията, в характеристиката на личности провокират душевността и вкуса на читателската аудитория.

През 60-те—70-те години се правят сериозни опити да се осмислят народното творчество и бит, да се набележи програмата за тяхното проучване.

¹ Вж. предговора към „Космография...“ Превел Д. Енчев. . . , 1873.

² Вж. предговора към „Напредък... Напредване чрез прочитане. От А. С. Цанов. . . 1873“.

Предговорите към „Паметници народното быта болгар“ (1861) на Л. Каравелов, „Народни песни македонски бугара“ (1860) на Ст. Веркович, „Български народни песни (1861) на Д. и К. Миладинови, „Български народен сборник“ (1872) на В. Чолаков изясняват методологически проблеми на фолклора и заедно със сериозни публикации от възрожденската периодика поставят основите на българската фолклористика. Каравелов, Миладинови, Веркович, Чолаков се открояват с високата си народоведческа и филологическа култура, дават сравнително точни характеристики на различни жанрови форми във фолклора, проникват в неговия идеен и художествен свят, подхождат към песните, преданията, бита с усета и критериите на призвани специалисти.

Значителна част от възрожденската книжнина е преводна или компилативна. Преведат се учебници, научно-популярна, обществена, художествена литература от различни езици — руски, гръцки, сръбски, френски, немски, английски, италиански. Към превода се насочват книжовници с различни възможности и култура. Липсват регламентирани норми за достоверност и адаптация на преведения текст. На страниците на периодичния печат започват полемики — каква трябва да бъде зависимостта между оригинал и превод, допустимо ли е и в каква степен побългаряването като литературно явление, какви чуждестранни произведения да се преведат и т. н. Тези спорове се пренасят, а в известни случаи и решават в предговорите, тъй като много от разискваните въпроси се предопределят и налагат от непосредствения контакт на преводача с оригинала, от усилията му да го включи в друг национален контекст. „Който е цел първообразната книга — пише във връзка със затрудненията, които среща като преводач от английски на български американският мисионер д-р А. Лонг, — знае, че е доста мъчна за превеждане на друг някой език по причина на особенит слаг, по който е писана и многото собствени имена и пословици, които влязват в повестта. Затова ся постарах да употреба един прост слаг, съобразен с общогворимит език, и да не пожертвувам ясността на изражаването заради верността в буквалното превеждане. Гледах да дам на български разумът на списателят, а не толкова реч по реч да превеждам. Понеже е оскуден езикът от такъв вид списания, не ще бъде за чудешие, ако не можех толкози ясно, колкото исках, да изразя някои си идеи, които досега не са доволно развити между простит народ, но пак ся трудих по всичко да направа книгата колкото е възможно понятна и разумителна за всички. Дали в това съм сполучил или не, само опитът ще покаже.“³

Адресатът, широката читателска аудитория интересуват всички преводачи и оригинални творци, издатели и книгоразпространители. Затова възрожденският книжовник се стреми към такъв слаг, към употребата на такива езикови форми и думи, чрез които наистина би направил чуждестранната творба „понятна и разумителна за всички“.

Неустановеността, липсата на единни граматически принципи във формирация се книжовен български език се оказват от решаващо значение не само в областта на превода, но и в разностранната творческа практика на възрожденския писател. Неслучайно проблемите за езика се разглеждат в значителна част от възрожденските предговори. Те занимават дамаскинарите и Паисий, поставят се на публично обсъждане още в предисловието на първата печатна новобългарска книга — „Неделника“ (1806) на Софроний. Спори се за правописа и членната форма, за мястото на диалектите в единната езикова система, за принципи и отделни думи. Обособяват се различни школи, изказват се противоречиви мнения. Предговорите към „Болгарска граматика“ (1845), „Сокращение на священната история“ (1847), „Кратка священна история“ (1859) и др. потвърждават, че в дискусиите за националния книжовен

³ Вж. предговора към „Пътешественикът от този свят на онзи... 1866“.

език вземат участие не само филолози, но и учители, културни дейци без необходимата езиковедска подготовка. Всеки се чувства задължен да се изкаже, защото проблемите на езика са проблеми на обществото и културата и интересуват всички.

Всяко произведение е диалог на писателя или преводача с читателя. Предисловието е началото на този диалог. И от това, как той ще се поеме, какъв контакт ще се създаде между творец и възприемател, зависят до голяма степен съдбата, идейната и естетическата функционалност на обнародвания текст. Характерът и перипетиите на този диалог се определят обикновено още от първите думи, от обръщението. Понякога то се повтаря, многократната му употреба го шаблонизира, но в повечето случаи този шаблон е ангажиращ, в него се долавят откровеност и неподправено родолюбие.

Прави впечатление, че обръщенията в предговорите от 30-те—40-те години на XIX в. са недиференцирани. За автора или преводача читателят е единна, стабилна категория — „любезни единоплеменни читатели“⁴, „кам любезните прочитатели“⁵, „любезни мои читатели“⁶, „благолюбивий народе българский“⁷, „к читателем“⁸ и т. н. Липсата на диференциация в адресата обикновено се предопределя от общонационалния смисъл на проблемите в конкретното произведение. В „Царственик или история болгарская“ (1844) Хр. Павлович се обръща към *всички* („к единокродним моим болгаром“), защото историческото минало интересува всеки. Раковски онаславява предисловието към „Горский пътник“ (1857) „Предговор българскому народу“, защото към целия народ отправя той своя призив, на него посвещава революционната си поема:

Приими, любезни роде,
първий трудец сей!
Знак любовен нека бъде,
сърца ревност кто греи!

В много случаи обаче възприемането на читателя като единна категория се определя от други фактори — от унаследеното в миросгледа, бита, порядките, манталитета, от синкретизма в съзнанието, от липсата или оскъдността на институции с общокултурен или комуникативен характер. Това е валидно за първите десетилетия на XIX в. преди всичко, когато възприемателят на духовни ценности продължава да живее с патриархално-фолклорните представи на своите деди и бащи, да има еднакви или сходни критерии при оценката на явления, процеси, на произведения на литературата и изкуството. Естествено е в такъв случай обръщението в предговора да бъде насочено не към конкретна читателска категория, а към всички. Наистина през този период има българска интелигенция със солидно образование и култура. От тази интелигенция се формира школко-педагогическата, предлитературната генерация, чиито интереси и вкус са култивирани в друга интелектуална и обществена среда. Задачата на тази интелигенция е да създаде нов тип училище, нова литература, да подготви читатели с нови представи и критерии. Но тя разбира, че процесът на преустройство и обновление ще бъде противоречив и труден, че върху миросгледа и девствените понятия на българина трябва да се въздейства внимателно и настойчиво. Затова се съобразява не с *единичния*, духовно издигнатия,

⁴ Вж. предговора към „Краткое и ясное изложение. . . 1835“.

⁵ Вж. предговора към „Кратко начертание към всеобщата история. . . 1836“.

⁶ Вж. предговора към „Две советователни слова. . . 1845“.

⁷ Вж. предговора към „Общее землеописание. . . 1843“.

⁸ Вж. предговора към „Стихийная арифметика. . . 1843“.

а с масовия читател. Това се долавя като наложила се закономерност в предговора до 50-те години.

Чрез предисловието възрожденският книжовник се стреми да формира у читателя мироглед, подчинен на постиженията на научните знания. Този мироглед предопределя създаването на други принципи за възприемане на литературната творба, за изграждането на съвременен вкус на масовата читателска аудитория. Светското училище подпомага неговото създаване чрез буквара, читанката, учебника по история, география, естествознание, чрез „спомогателната литература“, четена от учениците, а в определени случаи и от техните родители. Обособява се читателска група с нови интереси и наклонности. Формирането на нейния вкус започва с диференцирането от народното творчество, с увлечение по точните науки; преминава през нравствено-сентименталното четиво, през еротичната лирика, за да достигне до „Горский път-ник“, до поезията на Каравелов и Ботев.

Но паралелно с изграждането на читателска категория със съвременен литературен вкус остава да съществува типът читател с фолклорно-патриархално съзнание. За преодоляването на това съзнание съдействуват периодичният печат, различни културни институти и не на последно място предговорът. В календарния текст към „Нова мода календар за 1857“ П. Р. Славейков тенденциозно отбелязва: „Известява се на българските учени, че има на български по-главната част на учебните книги, каквото календарчета, Бертолдовци, Веселушки и други таквизи пепелчуци лайнушки“ (с. 14). Славейков посочва ролята на т. нар. „народна литература“, която включва песнопойки, календари, забавни и нравствено-възпитателни книги, като етап в създаването на литературен вкус. Чрез нея именно, без да влиза във видима опозиция на фолклорното възприятие и патриархалния вкус на масовия читател, възрожденският книжовник намира средства за естественото изживяване на старото в съжителство и взаимодействие с новото. По такъв начин се създават предпоставки част от читателската категория с фолклорно-патриархални критерии постепенно да гравитира към групата със сравнително стабилни литературни възприятия.

Но въпреки появата на периодичния печат, на читалищата и на други институции тази категория остава. Тя е особено устойчива в селата и в затворените градски региони. С това се съобразяват българските книжовници и през 60-те—70-те години, когато паралелно с преводи като „Меропа“ на Волтер или „Разбойници“ на Шилер продължават да се търсят образци от „народната литература“ — „Многострадална Геновева“, „Бъдният вечер на Коледа“... Някои от популяризаторите на подобен род книжнина, като С. С. Бобчев например, разбират, че тя е необходима само за определена читателска и слушателска аудитория и апелират за други критерии при нейната оценка, т. е. да не се „искат от *работническите книги* такива съвършенства, каквито могат да представят само книгите на опитните и учени издатели“⁹. Литературната и културната диференциация започва да се поставя в непосредствена зависимост от социалната — „народната литература“ получава ново, значително по-специализирано название — „работническа“.

С потребностите на различните читателски категории се съобразяват не само автори и преводачи със значителна литературна култура като С. С. Бобчев, но и книжовници, пътуващи книжари и просветни дейци като Матей Преображенски. Предговорът му към книгата „Приказки или нравоучителни примери“ (1872) е изповед на творец и общественик, който винаги има пред вид духовните потребности, интелектуалното ниво на народа. „Народът ни не е

⁹ Вж. предговора към „Съкратена османска история...“, 1871“.

стигнал йоще дотам — споделя, а същевременно и апелира той, — шото да разбира всичко, а иска онова, което е близо до неговия ум, което мяза на неговия живот и прч. С една дума, народът желае *книги като за себе си*, иска да прочита или да слуша, което разбира, а не големи хитрости: богословни и философии и чужди преводи, написани пословешки. . .“ (курс. м.). Разграничаването на критерии и предпочитания е регламентирано и чрез възрожденското предисловие. С него — е повикът на автори и преводачи — е необходимо да се съобразяват всички. Това не изключва, а предполага възискателност и принципност от страна на литературната интелигенция за създаване на стабилен художествен вкус, за намаляване дистанцията между различните читателски категории. И в тази насока приносът на възрожденското предисловие е значителен.

Съобразявайки се с един от основните и задължителни компоненти на фолклорното съзнание и вкус — убедеността за адекватната връзка или единство между литературен герой и действителна личност, между сюжетна ситуация и станало вече събитие — книжовникът обръща внимание на тази особеност още в предговора на художествената творба. Той знае, че преди да стигне до художествената условност, читателят на разказа, повестта или романа, както и слушателят на народна приказка или песен се интересува преди всичко от съдържанието. И първата задача на възрожденския писател е, без да внася смут във фолклорните представи на българина, да „пренесе“ *вярата* за действително станалото от народното творчество в литературата. Затова той подготвя читателя преди всичко чрез предисловието. Преводачът на „Наполеон Бонапарт. . . Драма в шест действия от А. Дюма“ (1850) Христаки Драганов документира и „показва“ този процес сравнително точно. Предисловието на превода е озаглавено „Предговор или кратко обяснение за животът Наполеонов според редат на годините“. Задачата на въведението е пределно ясна — да се убеди читателят, че реалният факт, изложен в предговора, се покрива с художественител. „Нашата цел — доняснява преводачът — е в това *обяснение* работите, измежду които лежи голямо годишно простирание и приключенията да *приближиме и покажеме*. Но йоще за в следующее, думаме тука, как сос тия *обясненията* не ще всякой толкова знания да добие за историята Наполеонова, колкото би му требало, всяка реч да разумее каде тежи и каква е причината за ония работи или на изречението. Обаче това наше *обяснение* ще бъде само *додаток* — читателят да *облекчава*. И тогава, уверени сме, как с него ще постигнат своята цел, по коя всякой ще се *облекчава*, за някои повече, а за някои — по-малко“ (курс. м.). Особено внимание в предговора на Хр. Драганов заслужават няколко момента. В духа на фолклорната традиция той иска да убеди читателя в исторически неоспоримото, станало в миналото. Долавя се обаче и стремежът на преводача за „пренагласа“ на съзнанието на масовия читател — насочване на критерия за достоверност от миналото към настоящето — „приключенията да *приближиме и покажеме*“. В зависимост от тази „пренагласа“ му се налага да *обяснява* и тези обяснения да се превърнат в *додатък*, т. е. в норматив, който да „облекчи“, да помогне на читателя да възприеме непредубедено зависимостта между история и литература, действителност и художествена абстракция.

Функциите на предговора при прехода от един тип възприятие към друг са *обяснителни, подготвителни*. Това доказват и предисловия към преводи като „Борис, първи християнски цар на българи“ (1858), „Велизарий“ (1844) и др., както и предговори към оригинални художествени произведения от 60-те години на XIX в. Интересна в тази насока е теоретико-подготвителната работа на Войников не само като автор на „Ръководство за словесност“ и на литературни и театрални рецензии, но и чрез с усет написаните предговори

към неговите драми. Той винаги се съобразява с културата и вкуса на масовия читател и зрител. Това трябва да се има винаги пред вид, за да се разберат и почувствуват смисълът и силата на драматургията му. Но при него е налице и нещо друго — стремеж да обогатява и усъвършенствува този вкус, без да се създават конфликтни ситуации между автор и зрител, сцена и театрална публика. В предговорите към „Райна княгиня“ (1866) и „Покръщение на Преславският двор“ (1868) той не говори за специфичните проблеми на драматургията и театъра, а намира за целесъобразно да предаде сюжета на драмите, и то като *историк*. Оказва се, че и през 60-те години във вкуса на масовия читател и зрител не са настъпили съществени промени, че той продължава да живее със своите фолклорни представи за достоверност. И в първите си драматургични творби Войников е принуден да се съобрази с това. Няколко години по-късно обаче той прави опит да провокира доверилия му се вече читател и зрител. И в предговора към „Велислава, българска княгиня“ (1870) започва да говори не като историк, за когото са важни фактите, имената, събитията преди всичко, а като *социолог*. Без да откъсва сюжета на драмата от историческите източници, Войников прави опит да изясни психологията на българина, като обяснява някои слабости в неговия характер в резултат на влияние, дошло „от византийската разкошна аристокрация“. Заедно със социолога, в предсловнието заговарва *внимателно и художникът*. Той се „извинява“, че му се е наложило да прибегне до художествената условност, която в случая е твърде незначителна — свързана е *само* с името на един от героите. „Летописецът Пахимер — обяснява Войников — нарича Тертеровата дъщеря, която е главно лице на тая ми драма, Ефросина, но в синодика на цар Борила с това име е забелязана първата жена на Светослава, син Тертеров. Същото ѝ име, като не е още открито, аз я назначих с името *Велислава*, както има и Борислава, едно, защото наименованието на Пахимера не е верно, и друго — името Ефросина ще звучи неприятно в българското ухо.“ Естествено е при такава солидна аргументация читателят да *прости волността* на Войников за допуснатата условност. Още повече, че той заменя едно име с друго и по патриотични съображения!

Спечелил доверието на зрителя, драматургът може вече да му заговори открито и без уговорки и за онова, за което го подготвя още чрез своите диалози. Една година след появата на „Велислава, българска княгиня“ излиза „Въцаряването на Крума Страшний“ (1871). Предговорът към тази драма заслужава специално внимание. „Като нашата стара история — обяснява вече *писателят*, а не историкът — днес за днес състои са от външните дела на нашите прадеди, които чуждите летописци са *мимоходом* забележили, *тя не ни дава почти никакви сведения* за социалния живот на старите българи, както и вътрешното правление на тяхното царство. От това и съчинителят на една българска историческа драма е *принуден да измисли почти сичките характери или, ако познава, да следва по характеристикните свойства на днешните българи*, което би излязло никак по-съобразно с българския дух. Освен това, без интриги и любов не може да бъде, българският драматист *трябва тоже да ги измисли и скрои по себе си*, съобразно с историческите произшествия, от които той се възползува“ (курс. м.). Прикривайки се зад исторически и патриотически съображения *за подмяната само на едно име* във „Велислава“, Войников е предизвикателно откровен във „Въцаряването на Крума Страшний“. Предговорът му в тази драма е изцяло подчинен на проблема за художествената условност. Имената на героите вече не го интересуват. Той насочва вниманието на читателя и зрителя към нещо по-съществено, към сърцевината на художествената творба — претворяването на характери, обстоятелства, постъпки, *измислени или скроени* „съобразно историческите произшествия“. На преден

план излиза условността в богатите си превъплъщения. Читателят е *предупреден*, че ще се „срещне“ с герои, които трябва да преценява с други критерии, тъй като те влизат в открита, в конфликтна вече опозиция на онова, което до-тогава е възприемал за *единствено* вероятно и възможно. Така с основните и нови проблеми, които поставя, предговорът към „Въцаряванието на Крума Страшний“ се превръща в програмен документ за литература и читател от друг тип. Това се потвърждава и от въздействието, което този предговор има не само върху читателя, но и върху някои възрожденски драматурзи.

През 1871 г., непосредствено след обнародването на „Въцаряванието на Крума Страшний“, излиза драмата на Т. Станчев „Юстина“. Предговорът ѝ не само наподобва, а преповтаря, в основната си част *заимствува дословно* предисловието от драмата на Войников. Ето откъси от двата предговора:

Въцаряванието на Крума Страшний

„Старата ни народна история може да бъде един от най-добрите извори за един романтически или драматически списател; тя му принося множество първообразни картини, собствени да бъдат изложени на сцена. . .

... Освен това, защото драма без интриги или любов не може да бъде, българският драматист трябва тоже да ги измисли и скрои по себе си, съобразно с историческите произшествия, от които той се възползува.“

Юстина

„Всяка една повест или история може да бъде един от най-добрите извори за един романтически или драматически списател, тя му принася множество първообразни картини, собствени да бъдат изложени на сцена. . .

... Освен това, защото драма без *интриги* или *любов* не може да бъде, то съчинителят трябва и тях да измисли и скрои по себе, съобразно с повестта, от която той са възползува.“

Независимо че е драматург с посредствени възможности, Т. Станчев също се съобразява с културата и вкуса на масовия читател и зрители. И когато авторитет като Войников прави решителен опит да въздейства върху характера на този вкус, той го подкрепя открито, възприемайки предговора към „Въцаряванието на Крума Страшний“ и като свой. А през следващата 1872 г. в предисловието към драмата „Кардам Страшний“, в духа на оповестеното вече от Войников, Т. Станчев отбелязва, че „театралните представления. . . изобразяват живо човешките страсти.“

Чрез предговорите към оригиналните и преводните български драми и чрез други публикации се прави прелом в културата и вкуса на възрожденския зрители през 70-те години на XIX в. В предисловието към „Велизарий“ (1873) Т. Шишков напомня, че е настъпило време, когато театрът трябва да бъде не само *поучение*, но и *удоволствие*. М. Балабанов обръща внимание на „жизненните впечатления“ от комедията на Молиер „Скъперникът“.¹⁰ Поставя се въпросът за съпреживяването и артистичното изпълнение, за театър от съвременен тип. И ако предговорът през 40-те—50-те години е трябвало да убеждава, да поддържа и не разколебава доверието между писател и читател, задачата на предисловието от края на шестото и през седмото десетилетие на XIX в. е да развива и извисява вкуса на този читател.

Диференциацията в тематиката на предговора през 60-те—70-те години е в зависимост от обособяването на проблемите в обществения живот, в литературата и културата. Върху формиращия се литературен вкус се въздейства многостранно — изясняват се основни въпроси, свързани с отношенията между творец и реципиент, разглеждат се специфични проблеми на литературата в теоретически, социологически и исторически план. Посочва се новият герой

¹⁰ Вж. предговора към „Скъперникът“. . . Побългарил М. Балабанов. . ., 1875“.

на художествената творба — трудовият представител на народа от града и селото,¹¹ който съзнателно се противопоставя на герои от класическата литература — „Илиада“, „Одисея“, „Енеида“. Читателят се подготвя за възприемане на нови жанрови форми, за замяната на едни образци с други. В предговора на „Ловчанският владика или бела на ловчанският сахатчия“ (1863) Т. Икономов намира за необходимо да отбележи, че комедията му е „едничко по рода си творение“ в българската литература. Той само насочва към една от разновидностите на драмата, без да изясни нейната специфика. Това прави няколко години по-късно Д. Войников в предисловието към „Криворазбраната цивилизация“ (1871). Но тъй като на масовия читател е все още трудно чрез художествения символ да разгадае идеята, намеренията, подтекста на писателя, той анализира и някои от основните образи на комедията — на Маргариди, Анка, Злата, Хаджи Коста и др.

Литературната култура на читателя трябва непрекъснато да се обогатява. И ако в началото на 60-те години той е знаел само основното, което разграничава комедията от историческата драма или трагедията, през 70-те години на XIX в. писателят се чувства задължен да го въведе в „тайните“ на жанра, да му представи този жанр в развитие. Затова, когато през 1873 г. издава по-българената комедия на Фонвизин „Недорасль“ под заглавие „Не ще може или Глезен Мирчо“, Т. Шишков пише фактически предговор не към конкретна комедия, а към комедията като жанр въобще. Той даже съзнава, че е написал не предговор, а встъпление по подобие на предговор — затова го озаглавява „Наместо предисловие“. Нещо повече. Убеден, че въведеният му е добили характер на самостоятелна литературна публикация, той му поставя и подзаглавие — „Понятие за смешното и комическото или що е собствено комедия.“ Предоставена е възможност чрез изясняване на теоретическите постановки на жанра читателят с по-изискан литературен вкус сам да стигне до идеята, да разбере и почувствува образа, да се замисли върху композицията. И да оцени конкретната комедийна творба, като има пред вид историческото развитие на комедията като жанр и произведения на комедиографи като Молиер.

Предговорът — жанрово, идейно-тематично, стилово — се подчинява и изразява основните моменти и насоки във формирането на българската литература и книжнина през Възраждането. През първите десетилетия на XIX в., особено през третото и четвъртото, той е насочен изцяло към проблемите на училището и школната литература, към въпроси, свързани с изграждането на съзнание от нов тип. С оглед на това книжовникът се счита задължен да вземе отношение не само към проблематиката на предлаганата книга, но и към онова, което го вълнува като творец и общественик. Той говори за необходимостта от образование и просвета, за предназначението на българското училище, *напътствува*, а същевременно се *саморазкрива*. Многогетимето, многофункционалността на предисловието са подчинени и на синкретизма на съзнанието, и на литературните и културните потребности на читателя. В книгата се търси отговор за *всичко*. Но тя не е в състояние да удовлетвори исканията и очакванията на масовата читателска публика. И за да не остане излъгана или разочарована, авторът или преводачът се стремят да задоволят нейния духовен глад отчасти чрез предисловието. Така се стига до съзнателни, в повечето случаи необходими отклонения, до аморфност в изложението и композицията, до „антипредговор“, т. е. до предисловие, нарушило основни принципи на тази оперативна жанрова форма. Типичен пример за такъв тип предисловие е предговорът на Р. Попович към „Христоития или благодравие“, за който стана вече дума.

¹¹ Вж. предговора към „Високи умни хитрости Бертолдови...“, 1853“.

Към края на 50-те години диференциацията в обществения, литературния, културния живот, в организацията и дейността на различни творчески и комуникативни институции дава отражение върху съдържанието и спецификата на предговора. Проявява се съзнателен стремеж да се ограничи многотемиято, а в зависимост от това и обемът, тъй като вкусът и критериите на читателя са вече други. „Почти рядко се намират хора да четат предисловията, както и предговорите — пише назидателно в предговора към „Начални алгебрически уроци“ (1859) Хр. Ваклидов. — За тая причина ще ся трудя, колкото е възможно, да не продължавам твърде“ (курс. м.). Ваклидов долавя характерна особеност и на предисловието, и на читателските изисквания в края на 50-те години на XIX в. — изминат е етапът на многофункционалния предговор, който задължава авторът да вземе отношение към различни въпроси, а в зависимост от това да разширява функциите, границите и обема на предисловието. И ако през 1837 г. към превода на „Христоития“ Р. Попович пише предговор от 110 страници, през 1854 г. чрез предговора си към „Басни“ той фактически отхвърля онова, с което е бил принуден да се съобразява през 30-те години и дава модел на предисловие от друг тип — кратко, синтетично и целенасочено, обвързано със съдържанието и задачите на конкретното издание.

През 60-те и особено през 70-те години предговорът има вече значително по-специализирани функции. Чрез него читателят получава по-богата информация за творческата история на произведението, за жанровата му характеристика, за неговия автор. Прави се опит предисловието да бъде изцяло *посредник* между творец и читател, необходим и неотделим елемент в структурата на творбата. Търси се модел и за специализиран, и за предговор с по-общ характер.

През 1863 г. Р. Жинзифов издава „Новобългарска сбирка“. Тя започва с предисловие, в което е отбелязано какво е включено в Сбирката, каква е нейната цел. Но освен този универсално осведомителен в изданието има още три предговора — един към преводните стихотворения на Шевченко, друг към превода на „Краледворска ръкопис“ и трети към превода на „Слово о полку Игореве“. Докато предназначението на първия предговор е да даде сведения за жизнения и творчески път на великия украински поет, в другите два се изнася информация за мистификацията на Ханка и за получилия международна известност паметник на древноруската литература, посочва се писаното за тях и т. н. В едно и също издание се наблюдават тенденции и за намиране на модел за предговор от нов тип, и за диференциация на този предговор в зависимост от съдържанието и предназначението на изданието. Предисловието към стихотворенията на Шевченко е отправено към онези читатели, които нямат необходимата литературна култура, но в замяна на това имат интерес към художественото четиво и по-специално към поезията. Това е масовата, постоянно променяща се читателска категория. Предговорът към „Краледворска ръкопис“ все още няма да я заинтригува и привлече — той е за читатели с *формиран* литературен вкус. Още по-специализирано е предисловието към превода на „Слово о полку Игореве“. В него заедно с данните от по-общ характер се правят паралели между отделни преводи на Словото, засягат се специфични проблеми на превода. То е за *елита* на литературната интелигенция, която има специални, в известна степен научни литературни и филологически интереси.

През 60-те—70-те години в предговора започват да се появяват оценки на писатели и специалисти за издаваното произведение. В предисловието на „Приключенията на Телемаха“ преводачът Н. Михайловски се позовава на мненията на Боало, Волтер, акад. Вилмен за романа на Фенелон, запознава

читателя с биографията на писателя. В преводни творби се поместват и чужди предговори — в повечето случаи от авторите на превежданата книга. В романа „Последните дни на Помпея“, издаден през 1870 г., преводачът Н. Михайловски разширява литературната култура на читателя чрез предговора на автора на творбата Е. Л. Булвер. Заговорва се компетентно за своеобразието на художественото произведение с историческа тематика, за жанровата специфика на романа, съсредоточил „около себе си сичките клонове на словесността, историята, философията, политиката“.

При жанровата еволюция на възрожденския предговор представители на интелигенцията „налучкват“ или се доближават до модел за предисловие още в края на 40-те и през 50-те години на XIX в. Това са преди всичко учители и книжовници, получили образование в Русия, Гърция или Западна Европа — Ив. Богоров¹², Н. Геров¹³, Ив. Момчилов¹⁴ и др. Контактът с чуждестранната литература и наука, проучването на конкретни произведения и на техните предговори дават отражение върху структурата и жанровите особености на българското предисловие още пред първите етапи от неговото формиране. Но то получава известна тематична и структурна стабилност едва от 60-те години на XIX в., когато не малочислена, а значителна част от българските писатели и книжовници схващат функциите му в контекста и жанра на отделното произведение. Неслучайно от 60-те години зачестяват наслови като: „Вместо предговор“, „Наместо предисловие“, „Като предговор“, „Няколко думи за предговор“. Предисловието към „Изгубена Станка“ например се състои от две тематично и структурно обособени части. Първата изпълнява функциите на истинско предисловие, втората може да бъде „откъсната“ от изданието и да се появи на страниците на някое периодично издание. В първата, същинската част на предговора, се проследява творческата история на повестта, посочва се зависимостта между сюжет и съвременна действителност. Но авторът иска да постави проблеми, излизащи извън задачите на предговора. И за да не влезе в противоречие със собствените си разбирания за предисловието, той го озаглавява „Вместо предговор“, като прави следните уговорки: „... Тук аз ще поговоря нещо относително върху днешното положение на българската книжовност и нека ми е простено да си кажа мнението накъсо и колкото съм отбрал за това дело“ (курс. м.).

При развитието и жанровото обособяване на възрожденския предговор известни негови компоненти и особености (многоетимие, аморфност, дидактизъм) отпадат или се редуцират, други се утвърждават и определят неговата същностна характеристика. Свързан с атмосферата на творбата и динамиката на епохата, у него са особено силни утилитаристичните функции, чувството за дълг, стремежът да се поддържа откровен диалог между книжовник и читател. Долавя се присъствието на личността с нейните пориви и трагизъм, с обществена и творческа ѝ заангажираност. И с канонизирането ѝ задължение да взема отношение към проблемите на българския език независимо от нейното образование, култура и наклонности. „У нас е влязло в обичай — пише по този повод П. Оджаков — да ся говори в предисловията и за българският език и правописание и това си има естествената причина, особено когато нашият книжовник език не е стиснат още в определени граматически правила.“¹⁵

Идейно-тематичният модел на възрожденския предговор, съобразен с особеностите му през отделните периоди, със структурата и спецификата му в цялост, може да бъде представен в следната схема: обръщение към чита-

¹² Вж. предговора към „Първичка българска словница...“, 1848“.

¹³ Вж. предговора към „Извод от физика...“, 1849“.

¹⁴ Вж. предговора към „Писменица на славянския език...“, 1847“.

¹⁵ Вж. предговора към „Наука за песнотворството и стихотворството...“, 1871“.

теля; подтици, които са накарали книжовника да се залови за перото; данни за издаваната книга; призови за образование и просвета; отношение към проблемите на българския книжовен език; извинение за допуснати грешки и за дързостта на автора на предисловието да се нарече книжовник; молба изданието да се приеме като израз на родолюбие; обещание, че ако то се посрещне радушно от читателя, неговият автор или преводач ще се заемат с усърдие с нов книжовен труд.

Невинаги всички от посочените компоненти „присъствуват“ или следват последователността в посочената схема. В случая става въпрос за най-общ модел, за закономерности в развитието на конкретна жанрова форма, за типични нейни особености, които се извяват по различен начин в зависимост от характера, културата, наклонностите на автора, от времето и облика на изданието, от неговия адресат. Защото колкото и общи моменти да откриваме в предговорите към отделните издания, те се разграничават, в определени случаи влизат в опозиция един на друг. Това дава възможност да се класифицират тематично и жанрово, да се посочат трансформациите им в рамките на жанра и извън него.

Възрожденският предговор се родее с публицистиката, научното изследване, есето, с лирическата изповед. В зависимост от това понякога той има характер на отворено писмо или обръщение, на автобиография или биография. Обикновено предговорът е в немерена реч. Понякога обаче е написан в стихове. Тези стихове са наивни и шаблонни, в тях липсва поезия. Но задачата им е преди всичко рекламна — да насочват вниманието на масовия читател, който има афинитет към стиха, към предлаганото издание:

„Ей, читатели любезни,
книжка вам още една,
пълна с случки интересни,
прикаска трогателна.“¹⁶

Рекламният характер на тези предговори е изразен категорично в акростиховете към някои от тях. Акростихът към стихосбирката „Гусли с песни от Никола Живкова“ (1872) е показателен: „Купете ми гуслата.“

Понякога стихотворният предговор изпълнява функции на посвещение, какъвто е случаят с акростиха към „Показалец“ (1859): „Николаю Миронову. Раковски.“

При утвърдилата се диференциация на проблемите предговорът запазва ярко изявените си обществени характеристики. Напиращият граждански патос, актуалността и непосредствеността включват читателя в света на автора, преди още да е прочел неговата книга. Възрожденският книжовник и общественик Ат. Илиев до такава степен е увлечен от поемата на Раковски „Горский пътник“, че „научава науст много страници, особено предговора“¹⁷.

В навечерието на Априлското въстание печатницата на Каравелов в Бургас издава книгата на Ат. Чернев „Русчушките тъмници или българската революция на 1867 година“ (1876). Излязла в момент на съдбоносни политически събития, книгата привлича вниманието още с предговора си. Написан в бояк политически дух, свързан с тематиката и идеите на произведението, по съдържание и форма този предговор наподобява издадените позиви по време на Априлското въстание. По подобие на Паисиевото, на Беровото от „Рибния буквар“ или на „Филологическо предупредомление“ от „Болгарска граматика“ на Неофит Рилски това предисловие може да се обособи и да съществува като самостоятелна „литературна единица“ извън и независимо от

¹⁶ Вж. предговора към „Историята на Геновеа. . . 1872“.

¹⁷ Спомени на Атанаса Т. Илиев. С., 1926, с. 57.

произведението. Политизирането и социализирането на предговора създава предпоставки при особени обществени и културни ситуации той да има значително по-широки функции и въздействие, по-самостоятелен характер, отколкото има като „спомогателен текст“ в контекста на конкретното издание.

В известни случаи предисловието предопределя популярността и съдбата на книгата, нейното възприемане и адаптация. То обаче (и не само възрожденското!), както вече посочихме, не е познато на по-широк кръг читатели, не е проучено, не се взема под внимание при изследване на учебната книжнина, на литературната критика, теория и история, на преводите, на читателския вкус при проучването на въпроси от методологически, народоведчески и друг характер.

Възрожденският предговор трябва да се изследва и в национален, и в балкански и европейски план. В него ще се открият идентични моменти и проблеми с предисловието на руската, гръцката и на някои други литератури, ще се открие самотитното с оглед на тематика, идеи, жанрово своеобразие и дух.